

Kitabe ve Portreler Işığında Kappadokia Kiliselerinde Baniler

Patronage in the Churches of Cappadocia in Light of Inscriptions and Portraits

Ceylan KARACA*

Öz

Çalışmanın amacı, Bizans İmparatorluğu döneminde Kappadokia bölgesindeki kayaya oyma kiliselerde rastlanan, belge niteliği taşıyan yazıt, kitabe ve bani portrelerinden yola çıkarak, bölgedeki banilik olgusunu örneklendirmek ve değerlendirmektir. Bu amaçla, tespit edebildiğimiz yazılardan yalnızca birkaçı çalışmaya dahil edilmiş, genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır.

Manastırlarda yaşamın nasıl ilerlediği, günlük ayinlerin nasıl gerçekleştirildiğine ilişkin bilgi ve düzenlemeleri içeren belgeler olan *typikamın* yokluğu, Kappadokia kayaya oyma kiliselerinin ne tür oluşumlar oldukları ve bölgedeki monastik yaşam üzerine sorular doğurmaktadır. Kiliselerin mimari ayrıntıları ve yakınlarındaki ek mekanlar kadar, sahip oldukları kitabe, adak yazıtları ve bani portreleri de bu sorulara cevap sağlamanın yanında, bölgedeki seküler yaşamın varlığının da tamamen göz ardı edilmesini engellemektedir. Adak yazıtları, bani portreleri, bu yazıt ve portrelerde okunan – keşiş, rahibe, ktetor gibi dini, kouropalates, domestikos, protospatharios gibi din dışı ve emperyal – titulus ve unvanlar banilik olgusunun bölgedeki varlığını ve etkinliğini açıklamaktadır. Kilise hizmetinde olmayan kişilerin portre ve bani kitabelerinde keşişlerle bir arada bulunması, toprağının bir kısmını manastır kuruluşuna hibe eden bir mülk sahibine veya bu kuruluşa maddi bağışta bulunan bir köylü, vs. işaret edebilir. Kappadokialı asker aristokrat aile üyelerinin baniliği, ruhban sınıfından kişilerin imparatorluğa yakın asker ailelerle olan akrabalık bağları, bölgede yerleşik köklü ailelerin manastır yaşamı üzerindeki bani rolünü örnekler. Bölgede baniliğin, kilisenin oyunu veya duvar resimleri için para ödemenin dışında, monastik oluşumun yaşamını sürdürebilmesi için gerekli taşınmaz mülklerin hibesiyle gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Kappadokia, banilik, kitabe, monastik yaşam

Abstract

The aim of this study is to evaluate and exemplify the case of patronage in the rock-cut churches of Cappadocia in the age of Byzantine Empire starting with the ‘documents’ on the church walls such as inscriptions and portraits of the patrons. Only a small number of them are included in this study with the purpose of making a general evaluation.

In Cappadocia, the absence of *typika* embodying the information and prescriptions on the monastic life, rules of behaviour and liturgical observances bears some questions on the nature of the ecclesiastical structures and other rock-cut architecture in their vicinity. The architectural features of the churches, the rock-cut rooms and cavities nearby, the inscriptions and portraits of patrons not only provide some answers but they also prevent the complete neglect of a “secular life beyond a religious one” in the region. Portraits and votive inscriptions with titles – ecclesiastical ones like monk, priest, ktetor; secular and imperial ones like kouropalates, protospatharios, domestikos – profess the presence and nature of patronage in the region. The co-existence of the secular with the ecclesiastical in the portrayals and inscriptions may possibly point at a landholder granting a part of his holding

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, ceylikaraca@hotmail.com

to the monastic foundation; or to a villager granting a sum of money to it, etc. The patronage of Cappadocian military aristocrat family members, the kinship between the military families of high official titles and the clergy exemplifies the role of patronage of the regional families on the ecclesiastical life. It can also be observed that patronage in the region included the grant of an amount of landed property to ease the survival of the monastic foundation, as it is witnessed in two of the examples.

Keywords: Cappadocia, patronage, inscriptions, monastic life

Giriş

Kappadokia'nın manastır yaşamı ve monastik oluşumlarına ilişkin *typikanın*¹ yokluğu, kilise veya manastır kilisesi olduğu düşünülen dini yapılarda ne tür ve kaç kişilik toplulukların yaşadığı konusunu karanlıkta bırakmaktadır². Çalışmanın amacı da *typikanın* yokluğunda başvurulabilecek diğer değerli 'belgelere', kitabe ve bani portrelerine değinmek; Bizans İmparatorluğu döneminde Kappadokia bölgesindeki kayaya oyma kiliselerde banilik olgusunu genel bir çerçeve içerisinde değerlendirmektir³.

Kilisenin kendisinin ve monastik yerleşime ait olduğu düşünülen, yakınında oyulmuş *trapeza* (resim 1), içinde zemin mezarlar veya *arkosolium*ları barındıran ek mekanların mimari plan özellikleri (resim 2), naosu dolaşan bir oturma sekisinin varlığı, naos duvarlarına oyulmuş kathedra benzeri işleve sahip olduğu söylenebilecek sekiler veya despot koltukları bu konuda kaynak olarak kullanılabilir⁴. Kiliseyle bağlantılı veya yakınına oyulmuş ayrı mezar mekanlarının yanı sıra naos içerisindeki *arkosolium*lar da özellikle Kappadokia gibi monastik belgelerden yoksun bir bölge için, monastik yaşamın kaç kişiden oluştuğu ve nasıl ilerlediğine ilişkin bilgilerin edinilmeye çalışıldığı kaynaklardandır⁵. Örneğin, Göreme Vadisi'ndeki El Nazar Kilisesi'nde, naos duvarlarına

1 *Typikon* (τύπικόν): Dini bir yapıya ait liturjik *typikonlar* (*typika*), burada günlük ayinin gerçekleştirilmesine ilişkin düzenlemeler içeren takvimlerdir. Bir manastır *typikonu*, manastırın yönetimine, burada yaşayanların davranış ve hayatlarını sürdürüş biçimlerine, manastırda gerçekleştirilen ayinlerin düzenine veya manastırın sahip olduğu mal varlığına ilişkin düzenlemeleri içeren kurallardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi ve yayınlar için bkz. Taft, 1991, 2131-2132; Talbot, 1991, 2132.

2 Yine de yakın çevredeki Hıristiyan vakıflarının mülk varlığına ilişkin bilgiler, Kırşehir Cacabey Medresesi Vakfıyesi (13. yüzyıl) kayıtlarından edinilebilmektedir. Örneğin, vakfedilen mülk ve topraklar arasında "yolla, sel sularının aktığı çukurla ve kilise vakfı olan topraklarla sınırlanan ... adı ile tanınmış bağın tamamı" bulunur. Tekinalp, bu yolla Hıristiyan vakıflarının, Selçuklular tarafından hükmen tanınan bir vakıf seneti ile güvence altına alınmış olduğunu belirtir. Anadolu coğrafyasında Hıristiyan (Bizans) ve Müslüman (Anadolu Selçukluları) dünyası arasındaki kültürel ilişkiler için bkz. Tekinalp, 2006, s.94-125. Vakfiye için bkz. Temir, 1989 (öz. s.109).

Teteriatnikov, bölgede kesin tarihlere yardımcı olacak kitabelerin yokluğu nedeniyle Kappadokia ile ilgili yayınların çoğunlukla, iyi korunmuş ve yoğun resim programlarına sahip Orta Bizans dönemi kiliseleri üzerine olduğunu altını çizer. Bölgede erken dönem kiliseleri ile, kesin tarih veren kiliselerin mimari plastik ayrıntıları ve süsleme özellikleri üzerine karşılaştırmalı bir tarihlendirme çalışması için bkz. Teteriatnikov, 1998, s.232-237.

3 Dini yapılar söz konusu olduğunda *khrysobullardan* (imparatorun mührüne sahip dokümanlar) kanonlara, kiliseye yapılan bağışlardan baninin vasiyetnamelerine kadar "belge" niteliği taşıyan yazılar kitabeleri oluşturmaktadır, Kalopissi Verti, 2003, s.79-88. Araştırmacı, Mistra'da, 14. yüzyıl Hodegetria Manastırı kilisesinin (Aphentiko) güneybatı şapelindeki kitabeler, manastırın tarla, bağ, ağaç, değirmen gibi taşınmaz mülklerini kaydettiğini; aynı yerde, aynı yüzyıla tarihlendirilen Aziz Demetrios Kilisesi'nin güney sütun sırasındaki sütunların her birine 14. yüzyıl metropolitlerinin - Azizler Nikephoros, Lukas ve Neilos'un - dini kanonlarının yazıldığına dikkat çeker.

4 *Trapeza* (τράπεζα): Manastır yerleşiminde yemekhane. Trapezanın tipleri ve bu konudaki yayınlar için bkz., Kazhdan ve Johnson, 1991, s.2109.

5 Latince kökenli 'arcosolium' kelimesi, genellikle mezar olarak kullanılması için duvarın içine açılan kemerli niştir. Ayrıntılı bilgi ve yayınlar için bkz. Cutler, 1991, s.161.

oyulmuş altı adet oturma sekisi bulunmaktadır. Keşişlere veya ruhban sınıfına ayrılmış olduğu söylenebilecek bu öğelerin, monastik bir topluluk için oluşturulmuş olabilecekleri ihtimalini, kilisenin içine oyulduğu kaya kütlesi içinde alt kotta görülen bir ‘yaşam alanı’nın varlığı güçlendirmektedir. Zelve-Paşabağı’nda *Stylite* Aziz Simeon Kilisesi’nin oldukça yakınındaki daha küçük boyutlu diğer bir kilisenin mezar odasında bir arkosolium, ve iki kitabe dikkat çeker⁶. Duvardaki kitabe “Tanrı’m, hizmetkarın Simeon’a yardım et” duasından oluşmakta; yaklaşık on üç satırdan oluşan, arkosolium üzerindeki kitabe ise “ ... hala yaşayan ben, bir mezar kazdım; mezar, adaşım Stylite gibi beni de alsın diye” sözleriyle sonlanmaktadır. Bu satırların altında, başka bir elin yazdığı anlaşılın “Tanrı’nın hizmetkarı keşiş Simeon, ... yılında Haziran’ın dokuzunda öldü” sözlerinden oluşan iki satır kitabeyi tamamlamaktadır (De Jerphanion, 1925-1942, II, s.571-580). Kilise ile aynı kaya kütlesi içerisinde yüksek kotta, kiliseden daha küçük boyutlu bir hücre daha bulunur; bu iki mekan için ‘bir münzevi ve onun bir yoldaşı için oluşturulmuş hermitaj/inziva yeri’ yorumu benimsenmektedir. Aziz Simeon’un kilisesi örneğinde görülebilecek olan, kitabelerin Kappadokia’da ne tür bir yaşamın benimsendiği ve sürdürüldüğü konusunda üzerinde durulması gerekli bilgiler sağladığıdır.

Resim 1: Göreme Çarıklı Kilise, trapeza (2013).

Resim 2: Göreme 27 no.lu kilise, arkosolia (2013)

Kappadokia’da Banilik Olgusu

Bu noktada Kappadokia’da sözü edilebilecek önemli bir konu da, kiliselerde görülen adak kitabeleri ve bani portrelerinin bölgedeki keşiş veya din adamlarının varlığına olduğu kadar kilise yaşamının dışında kalan insanların da bu oluşumlar içindeki rolüne ışık tutmasıdır. Örneğin, Göreme Açık Hava Müzesi sınırları içerisindeki Karanlık Kilise’nin ana apsis yarım kubbesinde Nikephoros isimli, *phelonionu* ile tasvir edilmiş bir rahip, Tahtta Pantokrator İsa’ya doğru eğilmekte; İsa’nın solunda eğilmiş başka bir figür, uzun kollu, işlemeli bir giysiye sahip halktan kişi Bassianos görülmektedir⁷ (resim 3). Teteriatnikov, VI. Leon (886-912), Romanos Lekapenos (920-944), Konstantinos Porphyrogenetos (913-959) ve Nikephoros II Phokas (963-969) gibi imparatorların manastır topluluklarına verdikleri

6 Stylite (στυλίτης): Münzevi hayatı yaşama arzusundaki inanan, ‘yeryüzüne uzak Tanrı’ya yakın’ olabilmek için bir sütunun (stylos) üzerinde yaşamını sürdürürdü. Yaşlı Aziz Simeon 4. yüzyılın sonu ile 5. yüzyılın ortalarında yaşamış Suriyeli bir azizdi. Hayatının yaklaşık 37 yılını Aleppo’da bir sütunun (stylos) tepesinde geçirmişti. Bu inziva, acı çekme ve ibadet yöntemi, Genç Aziz Simeon, Aziz Daniel, Aziz Niketas, Aziz Loukas gibi münzevilerce sürdürülmüştür. Ayrıntılı bilgi ve yayınlar için bkz. Kazhdan ve Sevchenko, 1991, s.1971.

7 Phelonion (φελόνιον): Bir çeşit cüppeye benzer, rahip ve piskopos giysisi. Sticharion (kollu uzun tunik) üzerine giyilir, genelde başın üzerine çekilirdi, Sevchenko, 1991, s.1647.

vergiden muafiyet gibi ayrıcalıkların halktan kişileri kiliselere veya manastırlara bağış yapmaya teşvik ettiğini belirtmektedir (1997, s.200). Araştırmacı tüm imparatorlukta manastırcılığın gelişmesinin nedenlerinden yalnızca biri olan bu tür bir hareketin, kilise hizmetinde olmayan bir kişinin mülkü içinde kilise inşa ettirerek kendi ruhban sınıfına sahip olmasını beraberinde getirdiğini; bunun Kappadokia için de geçerli olabileceğini düşünmektedir.

Resim 3: Göreme Karanlık Kilise, Deesis ve baniler (S. Pekak).

Resim 4: Soğanlıdere Karabaş Kilise, Rahibe Katerina (2013)

Resim 5: Göreme Karabulut Kilise, Mikhail ve baniler (B. Bahar).

Resim 6: Çavuşın Büyük Güvercinlik, bani Phokas ailesi (2013)

Benzer şekilde, kilisenin veya manastır kilisesinin bazı keşişlerinin veya ruhban sınıfının kendisinin varlığı, asil ve kilise hizmetinde olmayan ailelere mensup oldukları örnekleri de bölgede görmek mümkündür; ruhban sınıfından bir kişi ile ailesi arasındaki bağları gösteren bani kitabeleri bulunmaktadır. Örneğin, Soğanlıdere Vadisi Karabaş Kilisesi'ndeki bani kitabesinde Katerina isimli bir rahibenin adı *protospatharios* Mikhail Skepides ve keşiş Nyphon ile birlikte yazılmıştır: “Tanrı'nın hizmetçisi rahibe Katerina'nın yakarışı”⁸. Skepides'in eşi olan Katerina, kocasının ölümünden

8 *Protospatharios* (πρωτοσπαθάριος): 10. yüzyıla kadar genellikle themaların komutanlarına verilen yüksek bir rütbeydi. Emperyal bir hiyerarşi belirten bu unvan sahibi kişilerin bazılarının adli, bazılarının askeri, bazılarının ise sarayda görevleri vardı, Kazhdan ve Cutler, 1991, s.1748. Karabaş Kilise'nin duvar resimleri, batı duvarda, kapı üzerindeki silmede bulunan kitabe

sonra rahibe olmuştur; kendisi gibi üç kızı da naosta tasvir edilmiştir (De Jerphanion, 1925-1942, 334-5) (resim 4). Skepides ailesinin günümüzün Soğanlı köyünde yaşadıkları veya burada birçok konuta sahip oldukları; vadideki Karabaş, Geyik, Canavar kiliselerinin bu ailenin üyelerince inşa ettirildikleri veya mali destek gördükleri bilinmektedir. Aynı şekilde, kiliselerin ek mezar mekanlarına sahip olmaları da, aile üyelerinin buraya gömülmüş olabileceklerini düşündürmektedir.

Morris, bu tür bir olguda, ruhban sınıfına mensup kimselerin bu ailelerin üyeleriyle olan ilişkilerinin etkili olduğunu belirtir (1995, s. 21). Kappadokia'nın önemli asker aristokrat ailelerinden Phokas ve Skepideslerin baniliğini üstlendikleri kiliselerin bulunmasına, aristokrasinin Hıristiyanlık ile olan bağlantı ve etkileşiminin göstergesi olarak bakılabilir. Monastik bir oluşumun kurulabilmesi için toprak veya mali bağışta bulunma düşüncesinin altında, ölümden sonra ruhun huzur bulması gibi temel bir amacın bulunduğu kuşkusuzdur. Bunun yanı sıra, naosunda baninin resmedildiği veya tipikonunda diğer aile üyelerinin isimlerinin yer aldığı kiliseler de görülmektedir. Bu durum bağışçının 'ruhun kutsanması'ndan başka, ölümünden sonra geriye kalan ailenin de ölü için edilecek dua veya yapılacak ayinlerin yerine getirilmesinde söz sahibi olması amacının da taşındığını göstermektedir. Göreme Avcılar Köyü (*Matiane/Mατιάνης*) Karabulut Kilise'nin doğu duvarında bulunan Gabriel ve Mikhail figürlerinin yanında resmedilmiş oldukça küçük boyutlu bani figürleri de bu açıdan değerlendirilebilir (resim 5). Apsis kemerinin iki yanında bulunan Başmeleklerin mekan içinde resmedildikleri yerin, 'aracı' rollerini vurguladığı kesindir (Levy, 1991, s.80); meleklerin ayaklarının dibinde, onlara doğru ellerini uzatmış halde görülen banilerin de meleklerden bir nevi 'aracılık' istedikleri söylenebilir. Kuzeyde Mikhail'in yanında üç, güneyde Gabriel'in yanında üç olmak üzere olasılıkla biri kadın, altı bani figürü görülmektedir. Banilerin giysileri dikkate alınarak, kilise hizmetinde olmayan bir ailenin üyeleri oldukları yorumunu yapmak yanlış olmayacaktır.

Yukarıda sözü edilen amacı taşıdığı kesin olarak söylenemeyecek ancak yerel ve asker aristokrat aile üyelerinin baniliğinde gerçekleştirilen kiliselere en iyi örnek Çavuşin Büyük Güvercinlik'tir⁹. De Jerphanion kilisenin kuzey duvarındaki atlı asker figürlerinin yakınındaki kitabede general Melias/Mleh/Mleh-mec ve Ioannes Çimiskes'in isimlerini okumuştur: "Magistros Melias'a yardım et" (1925-1942, s.529). Bununla birlikte, kuzey apsiste/prothesis nişinde imparator Nikephoros Phokas (963-969) ile eşi imparatoriçe Theophano, imparatorun yanında babası Bardas Phokas ve oğlu Leon Phokas görülmektedir; imparatorun başının üzerindeki dua kitabesi şöyledir: "Dindar imparatorlar, Lord (*Κ(ρ)ιε*) Nikephoros ve eşi Theophano'yu her zaman koru" (resim 6). Bardas Phokas 10. yüzyıl yarısında Armeniakon temasının generalliğini yapmış, oğlu imparator olduğundaysa *caesar*lığa (bir şeref unvanı) yükseltilmiştir¹⁰. İmparator Nikephoros'un kardeşi Leon Phokas ise kardeşi imparator

ile 11. yüzyıla tarihlendirilmektedir. De Jerphanion kitabeyi "Bu kilise Protospatharios Mikhail Skepides, rahibe Katerina ve keşiş Nyphon'un harcamaları ile, Konstantinos Dukas'ın hükümlerinde, 6569 yılı 14. indüksiyonda boyanmıştır. Bunu okuyan Tanrı yoluyla onlar için dua et" şeklinde okumuştur, De Jerphanion, II, 1925-1942, s.334-335. 6569 kozmik yılı 1060-1061 yıllarına denk gelmektedir. X. Konstantinos Dukas, 1059-1067 yılları arasında imparatorluk yapmıştır.

9 Kilise için bkz. Restle, 1967, I ve III.

10 Thema (Θέμα): Kelime 'ordu' anlamına gelir. Bizans Devleti'nde thema sistemi Diocletianus döneminden beri imparatorluğun karakteristik özelliklerinden biri olan küçük vilayetlerin bu ad altında daha büyük birimlerle yer değiştirmesi olarak tanımlanır. Bu askeri bölgeler, *strategos*'larca – askeri valilerce – yönetilirdi. Sistemin ortaya çıkışı ve işleyişi ile Strategosların yönetim alanları konusunda farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. *Strategos*ların komuta sınırları, sistemin geniş bir tanımı ve işleyişi için bkz. Haldon, 1993; Haldon, 2003.

olduğunda *kouropalates* unvanıyla ödüllendirilmiştir¹¹. Kilisede resmedilen Ermeni generali Melias da, tıpkı aynı adlı büyük babasının 10. yüzyılın erken dönemlerinde Bizans imparatorluğu için sınırda savaşan bir asker olması gibi, hem Nikephoros Phokas hem de Nikephoros'tan sonraki imparator Ioannes Çimiskes döneminde (969-976) Bizans ordusunda savaşan bir generaldi. Armenia temasının askeri valisi/strategosu ve ordu komutanı olan Çimiskes'in ise Nikephoros Phokas'ın hem yeğeni (kız kardeşinin oğlu) olduğu hem de imparatorun doğu politikasında önemli bir askeri role sahip olduğu bilinmektedir (Whittow, 1995, s.62). 969'da Nikephoros'u öldürerek tahta geçecek olan Çimiskes'in Büyük Güvercinlik'te Ermeni general Melias ile birlikte resmedilmesinin 965 yılı veya sonrasında tarihlendirilebileceği araştırmacılarca düşünülmektedir. N. Thierry, Nikephoros Phokas ve maiyetinin, Kilikia'daki başarılı seferden Kappadokia'ya 965 yılında dönüşlerinin veya bu başarıyı anma amacının etkili olduğuna inanır (1971, s.130). Aslen Kappadokialı olmayan, bölgeyle askeri nedenlerle tanışıklığı olan Melias ve Çimiskes'in Çavuşin'de resmedilmesinin, Kappadokia'da yerleşik Phokas ailesiyle olan ilişkilerinden kaynaklandığı ve askeri bir başarıyı kutlamak amacıyla oluşturulduğu kesindir. Büyük Güvercinlik hem yerel ailelerin bölgedeki gücünü göstermekte hem de yerel asker aristokrasinin dini yaşam üzerindeki bani rolünü örneklemektedir. Benzer şekilde, Kızılçukur Vadisi'nde bulunan Aziz Niketas Stylites Kilisesi'nde, doğu kemer alınlığında bir dua kitabesi okunmaktadır. Rodley, kitabeyi "Bu hizmeti, Zeugos ve Klados'un ünlü *kleisourarch*'ı Eustratios ilahi bir ilhamla Kutsal Hiyerarşinin zaferi için gerçekleştirdi. Onu koru. Amin." biçiminde okumuştur (1985, s.187)¹². Morris, kitabeyi, askerlerin özellikle savaş zamanında keşişlerin dualarına daha fazla önem vermesi ve onların aracı rollerine daha çok ihtiyaç duymalarıyla açıklamaktadır (1985, s.224).

Phokas ailesi kadar güçlü olmasa da yerel ailelerin/asker veya aristokrat olmayan sıradan ailelerin baniliğini üstlendiği manastır kuruluşları veya kiliselerin varlığından söz edilebilir. Örneğin 11. yüzyıla tarihlendirilen Aziz Daniel Kilisesi'nin güney duvarında Eudokia adında bir kadın *ktetor*'un (manastır veya kilise kurucusu) varlığı, kilisenin narteksinde dördü çocuklara ait on mezar oyuğunun bulunması, bunun hem bir aile kilisesi olduğunu hem de baniliğini bu ailenin üstlenmiş olabileceğini düşündürmektedir (resim 7).

Bani olarak yalnızca bir kadının tasvir edildiği Aziz Daniel Kilisesi örneği 'kadın banilik ile dini kuruluşlarda kadınların bani rolü' konusunda sorular oluşturmaktadır. Kadın ktetor veya bani varlığının kitabe veya tasvir ile kesinleştiği kiliselerin 10. ve 11. yüzyıllara tarihlenebileceğini söyleyen Teteriatnikov'a göre, bu olgu 12. yüzyılda yok olmuş; 13. yüzyılda bölgede Türk hakimiyeti altında Hıristiyan dininin canlanması ile kadın baniler yeniden görülmeye başlanmıştır (1997, s.211). Bunun bir diğer örneği İhlara Belisırma'daki Kırkdamaltı/Aziz Georgios Kilisesi'dir. Naosun kuzey duvarında bulunan asker aziz Georgios'un her iki yanında Basileios Giakoupes (κυρού Βασιλείου Γεωργίου[της]) ile Gürcü hatun Tamar (κυράς Θαμαρη) resmedilmiştir (resim 8)¹³. Figürlerin

11 *Kouropalates* (κουροπαλάτης): Sarayın düzeninden sorumlu üst düzey görevlileri belirtmek için Geç antik dönemden itibaren kullanılan bir tür şeref unvanı. Bu unvan, Phokas ailesinde de örneği görüldüğü gibi, çoğunlukla imparatorluk ailesi mensupları ve taviz verilmek istenen kişilere de hibe edilmiştir. Ayrıntılı bilgi ve yayınlar için bkz. Kazhdan, 1991, s.1157.

12 *Kleisoura* (κλεισούρα): Bazen themadan ayrı daha küçük bir birim, bazen de themaya bağlı yönetsel bölge. Bir ölçüde kendine ait bir bağımsızlığı bulunan bu birimin yöneticisine *kleisourarch* denilirdi. Ayrıntılı bilgi ve yayınlar için bkz. Kazhdan, 1991, s. 1132.

13 Basileios'un beyaz kaftan ve beyaz türbanla resmedildiği görülmektedir. Giysileri, isminin etimolojik kökeni ve kitabedeki unvanının üzerinde duran Shukurov, Basileios'un Selçuklu Sarayı ve Bizans İmparatorluğu arasındaki etkileşim içerisinde

Resim 7: Göreme Aziz Daniel Kilisesi, Aziz Basileios, bani ve Aziz Daniel (2011). **Resim 8:** Ihlara Kırkdamaltı Kilise, Aziz Georgios, Tamar ve Emir Basileios (2013)

üzerlerindeki kitabe Selçuklu sultanı Mesut ile Bizans imparatoru Andronikos Palaiologos'un adlarını verdiğinden, ikisinin de tahtta oldukları ortak yıllar olan 1283-1295, duvar resimlerinin yapılış tarihi olarak kabul edilebilir (Suzek, 2008, s.78). Shukurov kitabeyi şöyle okumuştur:

“Herkesin saydığı Aziz Georgos'un kilisesi <onun/sarayın> emiri Basileios Yakup'un ve kraliçe Tamar'ın yardımcıları ve büyük çabaları sayesinde kral Andronikos Romalıları [yönetirken], yüceler yücesi ve asil sultan Mesud zamanında mükemmel bir şekilde süslenmişti.” (Shukurov, 2007, s. 226)

Kilisede örtüyü dolaşan kırmızı şeritte ise kadın baniye bir atıf daha görülmektedir. N. ve M. Thierry kitabeyi şöyle okumuştur:

“Aziz Georgios'un kutsal kilisesine bağış da ben, mütevazı Tamar tarafından Siaraphatanes'ten bağ satın alınarak yapıldı.” (1963, s.207)

Kitabe, bölgede bir kiliseye yapılan bağışın neleri kapsayabileceğini göstermesi, ilk defa bağışı yapan (Tamar) ile bağışlanacak olanı satanın (Siaraphatanes) adını içerdiği için önemlidir. 1292-1293 yıllarına tarihlenen, Triconchos/üç yapraklı yonca planlı Ortaköy Aziz Georgios Kilisesi'nin güney ekzedrasında yer alan kitabeler de bağışı yapanlardan birinin ismini ve bağışlananların ne olduğunu belirtmesi açısından ayrıca önem taşımaktadır. Kitabelerden birinde keşiş Koulep'in manastıra kırk dokuz *hyperpyra* bağışladığından, diğerinde, kilisede gömülü olan birinin manastıra bir *modios* arazi ve bir ceviz ağacı hibe ettiğinden söz edilmektedir¹⁴ (De Jerphanion, 1925-1942, 25-28).

ki rolünü ve kimliğini irdeler. Bu konuda yapılmış kapsamlı ve en güncel yayın olan çalışmasında araştırmacı, ‘Basileios Yakup’un diplomat olarak çalışan bir Bizanslı olduğunu düşünmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Shukurov, 2007, s. 211-243. Lafontaine-Dosogne Basileios'un Türklükten dönme bir emir olduğunu öne sürmekte (1963, s.153); Jolivet-Levy ise emirin kıyafetinin Hıristiyan kültürün Müslüman toplulukla etkileşimini yansıttığını ve bunu vurgulamak için seçildiğini düşünmektedir (2001, s.80). Vryonis de Hıristiyan emirin Selçuklu sarayının dini ve entelektüel çevrelerinde iyi tanınan bir kişi olduğunu öne sürer (1977, s.11-22). Baba tarafından Selçuklu Sarayına mensup bir Gürcü kraliçesi olan Tamar, II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile evlendirilmiş, Keyhüsrev'in ölümünden sonra Selçuklu devlet adamı Muineddin Pervâne ile evlenmiştir. Kırkdamaltı Kilisesi'ndeki ikonografik ve paleografik nedenlerle Basileios'u Gürcü Hatun'un emiri olarak değerlendiren görüşlerin aksine Shukurov 'sarayın bir emiri' olduğunu düşünmektedir. Bizans İmparatorluğu ile Anadolu Selçukluları arasındaki kültürel etkileşimi irdeleyen Shukurov'a göre Gürcü Hatun, öncesinde II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile olan evliliğiyle, ‘Müslüman elit sınıf ile bu sınıfın içinde barındığı Hıristiyan unsurlar’ konusunun önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Shukurov, 2012, s. 115-150.

¹⁴ Hyperpyron (ὑπέρπυρον): 11. yüzyılda kullanımına başlanan, 4.55 gr. ağırlığında altın sikke. Grierson, 1991, s.964.

Kadınların baniliğini yaptığı ve mali destek sağladığı bölge kiliseleri için diğer bir örnek de Gülşehir Karşı Kilise/Aziz Ioannes Kilisesi'dir. Teteriatnikov, Kappadokia bölgesindeki kadın banilerin geniş bir gruplamasının yapılabileceğini belirtir (1997, s.212). Bunlar kısaca rahibeler (Karabaş kilisesindeki Katerina), Göreme Daniel Kilisesi'nde olduğu gibi ktetolar, ve Çavuşin Büyük Güvercinlik'te olduğu gibi imparatorluk ailesine mensup kadınlar olarak özetlenebilir.

Karşı Kilise'nin duvar resimleri apsis yarı kubbesinde yer alan ve imparator Theodoros Laskaris'in de adını veren kitabeyle 1212 yılına tarihlendirilmektedir¹⁵. Batı duvarın güney nişindeki bani figürleri ayakta cepheden tasvir edilmiştir (resim 9). İki yanındaki çocukların başlarına elini koymuş olan kadın figürünün yanında EPHNH (Eirene) ismi okunmaktadır. Solunda yer alan çocuk figürünün yanında MAPIA (Maria); sağında yer alan çocuk figürünün yanında ise Kale ismi görülür (Karamaouna, Peker ve Uyar, 2012, s.232). Araştırmacılar, üç figürün de yanında "Hizmetkarın ...a yardım et" dua yazıtını okumuştur. Jolivet Levy, kadın baninin, kilisenin doğusunda resmedilen baninin eşi olduğunu öne sürmektedir (2001, s.289). Irene adlı baninin başında diademin varlığı dikkat çeker. Karamaouna, Peker ve Uyar'a göre tacın kenarlarından sarkan süsler, akla imparatorluk taçlarındaki *penduliyayı* getirmekte, ve öğeyi imparatorluk taçlarına yaklaştırmaktadır¹⁶ (2012, s.234). Yazarlar, orta ve geç Bizans bani portrelerinde sık karşılaşılmayan bu yaklaşımın, mücevher veya küpelerin yerini tutmak gibi bir ikonografik amaçla resmedilmiş olabileceğini de düşünmekte; ancak Irene'nin sosyal statüsünün bu şekilde kesin olarak vurgulandığının altını çizmektedirler. Araştırmacılar kilisenin batı duvarında bani kadın ile kadın azizler Paraskevi, Kyriake ve Theodote'un aynı boyutlarda tasvir edildiklerine dikkat çekerek Karşı Kilise'nin kadının daha fazla önem taşıdığı bir aristokrat ailenin özel kilisesi olarak planlanmış olabileceğini düşünmektedirler. İznik'in (Nikaia) kutsal şehit azizesi Theodote'un Irene'nin hemen yanında resmedilmesinin, kadın baninin ailevi kökenleri, İznik imparatorluğuyla kişisel veya bölgesel bağlantısı konusunda ipucu sağladığı düşünülebilir; apsis kitabesinde İznik imparatoru Laskaris'e yapılan atıf da bu olasılığı güçlendirmektedir.

Resim 9: Gülşehir Karşı Kilise, baniler ve Azize Theodote (2013)

Gülşehir Karşı Kilise gibi, Güllüdere Ayvalı Kilise/Aziz Ioannes Kilisesi de iki kitabe ile belli bir döneme tarihlenebilmekte, bani tasvirleri ile üç ismin okunduğu üç dua kitabesi içermektedir¹⁷. Kilise, kuzey nefin kuzey duvarındaki arkosoliumun kemer yayında yer alan kitabeyle 913-920 yılları arasına tarihlenmektedir. Kırmızı şerit üzerine beyaz boyayla yazılmış kitabe şöyledir:

“Ben Ioannes, şükran [ımı sunmak] için bu kutsal mekanı başışladım. Dünyanın 64.. yılında Kasım ayının 14'ünde” (Türker, 2008, s.30).

Modios (μόδιος): Hem araziye hem de araziden elde edilen ürün halindeki geliri belirtmek için kullanılan bir ölçü birimi. Schilbach ve Kazhdan, 1991, s.1388.

15 Kitabede, 6720. kozmik yılda, 15. indüksiyonun Nisan ayının 25. gününde İmparator Theodoros Laskaris döneminde [tamamlandığı] yazmaktadır. Bu yıl 1212 tarihine denk gelmektedir. Günümüze kötü durumda gelen kitabeyi ilk okuyan H. Rott'tur: Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, 1908.

16 Pendulum: Bizans taçlarının kenarlarından sarkan, genellikle mücevher veya altın zincirlerden yapılan süs. Çoğu örnekte pendulumun haç veya çiçek benzeri öğelerle sonlandığı görülmektedir.

17 Kilise ve ayrıntılı kaynakça için bkz. Türker, 2008.

Son iki rakamı tahrip olmuş 64.. yılı, 6400-6499 yıllarına, yani M.S. 892-991 yılları arasına denk gelmektedir. Aynı tabaka duvar resimlerine sahip güney nefin apsis duvarında yer alan, İmparator Konstantinos ile Ioannes'in isimlerini veren ve güney nefin apsis duvarında bulunan diğer bir kitabe, bu 99 yıllık zaman dilimini, VII. Konstantinos Porphyrogenetos'un tahtta olduğu 7 Haziran 913-17 Aralık 920 tarihlerine indirmektedir. Türker, kitabede '14 Kasım' belirtildiği için Konstantinos'un ikinci imparatorluk dönemi olan 27 Ocak-6 Nisan 945 ile 6 Nisan 945-9 Kasım 959 tarihlerinin, banilik dönemi olarak kabul edilemeyeceğini öne sürer (2008, s.31). Kitabeyi Rodley şöyle okumuştur:

"Aziz Ioannes Kilisesi Basileos Konstantinos döneminde ... Panagia ve tüm [azizlerin] manastırının inşa edildiği büyük sevgi ve inançla dekore edilmiştir. Bunu okuyan Tanrı yoluyla onun için dua ediniz" (1985, s.211).

Ayvalı Kilise'de üç dua yazıtı ve bu yazıtlarda üç isim daha görülmektedir. Rodley, bu kişilerin, asıl kitabede adı geçen ve kilisenin asıl banisi olduğu kesin olan Ioannes'in akrabaları veya onunla ilişkili kişiler olabileceğini belirtir (1985, s.212).

Birinci isim kuzey nef kuzey duvarının batısındaki nişin batı duvarındadır: "Tanrının kulunun günahlarının affedilmesi için, Semnis".

İkinci isim aynı nişin kuzey duvarındadır: "Tanrı, kulu Theodoron'a yardım etsin".

Üçüncü isim, kuzey duvarın ekseninde yer alan arkosoliumun kemerinin batı yüzündedir: "Tanrı'nın kulunun duacısı için, Makarios. ...'nın keşişi" (resim 10).

Arkosolium duvarında keşiş/din adamı Makarios'un tasvirinin yer alması, burada Makarios'un gömülü olduğunu düşündürür. Bu durumda öne sürülecek düşünce, kilise için önemli bir figür olan Makarios'un ölümünden ve gömülmesinden sonra Ioannes'in duvar resimlerinin yapımı için bağışta bulunduğu. Ioannes'in ismini veren kitabenin kemerinde bulunduğu arkosolium ise Ioannes'in ölümünden sonra kilisede gömüldüğü yer olabilir. Theodoron ve Semnis'in keşiş olduklarını belirtir bir ifade bulunmaması, bu kişilerin kilisede ibadet edenlerden olduklarını veya Ioannes'in baş banisi olduğu kiliseye bir şekilde bağışta bulduklarını düşündürmektedir.

Araştırmacılar yapının özellikle kuzey nefinde görülen kitabe yoğunluğunun, ikonografik program ve seçilen sahnelerin, kilisenin mimari plan özellikleri ve 'işlevsel' yönüyle birlikte açıklanması gerektiğini öne sürer (Thierry ve Thierry, 1965, s.128; Teteriatnikov, 1997, s.195; Türker, 2008, s.312). İki nefli yapılarda, neflerden birinin 'işlevsel' kullanıma yönelik düzenlendiği bilinmektedir. Kappadokia bölgesinde bilinen iki nefli kiliselerin neflerinden birinin genellikle zemin mezarlarına ayrıldığı, nefte arkosolium nişlerinin de bulunduğu görülür. Böyle bir kullanım, bir nefin ibadet, diğer nefin mezar mekanı olarak planlandığını göstermektedir¹⁸. Ayvalı Kilise'nin

Resim 10: Ayvalı Kilise, keşiş Makarios (Türker, 2008)

18 Kappadokia bölgesinde iki nefli plan oldukça sık uygulanmıştır. Ancak bu plan tipindeki kiliselerin neflerinin çoğunlukla doğu-batı doğrultusunda uzandığı, apsislerinin kısa olan doğu duvarda bulunduğu görülür. Bazı kiliselerde her iki nefte de arkosolium nişlerinin veya yer mezarlarının yer alması genelleme yapmayı güçleştirmektedir. Yan yana iki neften oluşan kiliselere yalnızca bir nefteki kapıdan girilmesi ve diğer nefte geçişin sadece bu nef yoluyla sağlanması, bu kiliselerdeki litur-

kuzey nefinde yer alan arkosolium ve zemindeki mezarlar, nefin gömü mekanı olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Türker, nefin resim programının içeriğindeki sembolik ve teolojik anlatımın da, işlevsel kullanım düşüncesini desteklediğini belirtmektedir. Kuzey nefin apsis kemerindeki “İsa’nın vücudunun içinde bulunduğu mucizeyi ve onun korkunç kanını düşün. İnanç ve korku ile birleşin, Kudas ayininden geçin” şeklindeki kitabe hem İsa’nın ölümünün korkunçluğunu hem de ‘kurtuluş’u vurgulamaktadır. Bu kitabenin hemen karşısına denk gelen - nefin tonozunun batı silmesindeki - “... diriliş için yaparak ... yargın için” şeklindeki kitabe mekana giren kişiye ölümü tekrar hatırlatmaktadır. Ölüm kültü ve yakarış temalı sahnelerin yer aldığı kuzey nefte yer alan yazılar, resim programının sembolik anlatımını tamamlamaktadır (Türker, 2008, s.37). Örneğin, kuzey nef kuzey duvarda Koimesis, kuzey nef tonozunun doğu yarısında İsa’nın İkinci Kez Yeryüzüne Gelişi, kuzey nef tonozunun doğu bölümü ile batı alınlıkta Son Mahkeme, kuzey nef kuzey duvarda Tanrı’nın Kuzusu İsa, kuzey nef tonozunun batı bölümünde Pentekost gibi, liturjik metinlerle birlikte okunması gereken sembolik, apokaliptik ve hagiografik sahnelere yer verilmiştir¹⁹.

Sonuç

Tarihlendirme için ‘kolay ve dolaysız’ bir ipucu sağlamasa da, “Tanrı’nın hizmetçisi rahibe Katerina’nın yakarışı”, “Bu hizmeti, Zeugos ve Klados’un ünlü *kleisourarch*’ı Eustratios ilahi bir ilhamla Kutsal Hiyerarşinin zaferi için gerçekleştirdi. Onu koru. Amin.” şeklindeki adak kitabelerinin sahip olduğu belge niteliği daha çok keşiş, rahibe, protospatharios, domestikos gibi unvanlara sahip inananların bölgedeki varlığı ve etkinliğini göstermelerinden kaynaklanmaktadır. Bölgede tipikanın yokluğu nedeniyle plan tipi ve mimari özelliklerinin yanı sıra yukarıdaki unvanlar ile kiliselerde görülen diğer adak kitabeleri ve bani portreleri bölgedeki keşiş veya din adamlarının varlığına olduğu kadar kilise hizmetinde olmayan kişilerin de bu oluşumlar içindeki rolüne ışık tutan önemli kaynaklardır.

Bu anlamda dikkat çeken, keşiş veya ruhban sınıfına mensup kişilerin asil ailelerle olan akrabalık bağları ve aristokrat sınıfın üyeleriyle de bani portre ve adak kitabelerinde karşılaşılmasıdır. Soğanlıdere Karabaş Kilisesi’nde protospatharios Mikhail Skepides, Çavuşin Büyük Güvercinlik Kilisesi’nde kouropalates Leo Phokas, Güllüdere Niketas Stylites Kilisesi’nde *kleisourarch* Eustratios isimlerinin bulunması yerel asker aristokrat aile üyelerinin manastır kiliselerine veya pronoialarının sınırları içerisindeki kiliselere yaptıkları bağışları göstermektedir.

Göreme Vadisi Aziz Daniel Kilisesi’nde olduğu gibi, asker aristokrat olmayan sıradan aile üyelerinin baniliğini üstlendikleri, kadın ktetorların varlığına işaret eden kiliseler de bulunmaktadır. ‘Ktetor’, kilise, manastır gibi dini kurumlardan herhangi birinin kurucusu olabileceğinden bu kilisenin bir manastır kilisesi olup olmadığı kesin olarak söylenemez; kilisenin kuzeyindeki giriş mekanında görülen, çocuk mezarları da dahil, çok sayıda zemin mezarı ise bir aile kilisesi olduğunu düşündürür niteliktedir. Benzer şekilde, İhlara Kırkdamaltı Kilisesi’nde Gürcü Hatun Tamar’a kilisenin banisi olarak iki kez atıf yapılması, Selçuklu sarayındaki Hıristiyan elitin bani rolü konusuna örnek

jiye, ayin düzenine ve naosun işlevine ilişkin bazı sorular doğurmaktadır. Kappadokia kayaya oyma kiliselerinde tek kapıya rastlanması, kiliseye aynı kapıdan, önce ayini yönetecek din adamı ve keşişlerin, sonra halktan erkek ve kadınların girdiğini düşündürür. Bölgedeki iki nefli kiliselerde de ana girişi bulunmayan neferde yürütülen ayinin diğer nef ile bağlantılı olduğu söylenebilir.

19 Kiliselerin mimari plan tipi-işlev-ikonografik program ilişkisi konusunda, Güllüdere Ayvalı Kilise örneği özelinde bir değerlendirme için bkz. Türker, 2008; Türker, 2011.

oluşturmanın yanı sıra, bölgede baniliğin – toprak satın alımı, toprak hibesi gibi – nasıl gerçekleştiğine ilişkin önemli bilgi sağlar²⁰. Kadın banilik olgusunun daha teolojik ve sembolik yönüne işaret eden Gülşehir Karşı Kilise’de ise, bani kadın ve kız çocuklarının batı duvardaki azizeler ile birlikte oldukça geniş bir yer tutması, kadının daha fazla önem taşıdığı bir aristokrat ailenin özel kilisesi olduğunu düşündürmektedir (Karamaoua, Uyar ve Peker, 2012). Güllüdere Ayvalı Kilise’nin çok sayıdaki kitabelerinden birinde bu kiliseye – oyumuna veya duvar resimlerine – Ioannes isimli bir kişinin banilik yaptığı anlaşılır; yapının, kitabede ismi geçen ‘Panagia ve tüm azizler manastırı’ nın parçası bir hermitaj olduğunu tartışan Türker’e göre bu manastır da aynı vadideydi ve kiliseye oldukça yakın mesafedeki birkaç kilise ile şirahane ve diğer ek mekanlardan oluşmaktaydı. Kilisedeki kitabede Ioannes’e bani olarak yapılan atıf, Ioannes’in Panagia ve tüm azizler manastırıyla da ilgisi olan, münzevi hayatı yaşayan bir inanan, inançlı ve varlıklı bir köylü veya çevredeki yerleşimlerde yaşayan bir *pronoia* sahibi olduğu kolaylıkla düşünülebilir²¹.

Yukarıda sözü edilen, Hıristiyan vakıflarının Selçuklu vakıf senetleri ile güvence altına alınması olgusu, Gürcü Hatun Tamar’ın İhlara Vadisi’ndeki baniliği ve bağ hibesi ile birlikte düşünüldüğünde, Kappadokia bölgesindeki kiliselerden günümüze ulaşan bir typikonun yokluğunun karanlıkta bıraktığı soruları bir derece açıklamaktadır. Bu örnekler, Selçuklu sarayının Hıristiyan saray üyelerinin bölge Hıristiyanları ile olan etkileşimini göstermesinin yanı sıra, baniliğin nasıl gerçekleştirildiği, satımı yapan-satın alan arasındaki ilişkiyi örneklemesi açısından da önemlidir. Aynı zamanda, bölgede baniliğin çok çeşitli kademe ve unvanlara sahip kişiler tarafından gerçekleştirildiği görülür. Kilise hizmeti dışındaki kişilere ait bani portre ve kitabeler, kadın ktetorların varlığı, yerel asker aristokrat aile ve *pronoia* sahibi ailelerin toprak ve para hibelerinin izlerinin sürülebilmesi, Kappadokia bölgesinin sahip olduğu ‘dini yerleşim’ özelliğinin yerel halk, asker aristokrasi ve yerel yöneticiler gibi unsurlardan bağımsız düşünülmemesi gerektiğini göstermektedir.

20 Özellikle Palaiologoslar döneminde, sadece dini kanunların, manastır kilisesinin işleyişini düzenleyen tipikanın ya da manastırın mal varlığını gösteren kitabelerin değil yapılan bağışların da naos duvar ve sütunlarına yazılmasına sıklıkla rastlanır. Yukarıda sözü edilen olgu, çalışmanın başında değinilen, Mistra Hodegetria Manastırı’ndaki taşınmaz mülklerin kaydedilmesi ile birlikte değerlendirilebilir.

21 *Pronoia* sistemi, hükümetin kendini güçlü sınıflara hibe etmek zorunda hissettiği kaynakları bir çeşit koruma yöntemidir. Geç Antik dönemin toprak sisteminde, güçlülere toprak bağışlanması değil, toprak bağışlananın sonrasında güçlü olması söz konusuysen, *pronoia* toprak sisteminde geniş mülkler merkezin kayması ile oluşmuştur (Frankopan, 2009, s.136). Toprak hibeleri ile özellikle vergi muafiyet ve bağışları, hibeyi alanın başkentte devlet hizmetinde veya savaş meydanında gösterdiği başarıların da ödüllendirilmesiydi. İsyancı Bardas Phokas 989’da II. Basileios’un askerleri tarafından öldürüldüğünde, diğer isyancı Bardas Skleros da imparatora teslim olmuş; imparator ona hem *kouropalates* unvanını, hem de “önceki mülklerine ek olarak ayakbasta vergisi ve mülk vergisi ile beraber iki bölge daha” hibe etmişti (Bartusis, 2013). Vaspurakan kralı Senachereim 1022’de II. Basileios’a teslim olduğunda da imparator onu hem Kappadokia’nın strategosu (στρατηγός Καππαδοκίας) ve patrikiосу (πατρικίος Καππαδοκίας) yapmış, hem de “oradaki mülkleri olarak üç şehir daha – Σεβαστεϊαν, την Λαρίσσαν, τον Αβαραν – ve diğer aidiyetleri” bağışlamıştır. Bizans İmparatorluğu’nda *pronoia* sistemi, sistemin bileşenleri, toprağa bağlı vergilendirme, ilişkili dönem kaynakları ve yayınlar üzerine ayrıntılı ve yeni bir çalışma için bkz. M. C. Bartusis, 2013.

Kaynakça

- Bartusis, M. C. (2013). *Land and Privilege in Byzantium. The Institution of Pronoia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bernardini, L. (1992). Le Donateurs des Eglises de Cappadoce. *Byzantion*, 62, 118-140.
- Cutler, A. (1991). Arkosolium. A.P. Kazhdan ve A.M. Talbot (Eds.). *Oxford Dictionary of Byzantium* (s.161). Oxford: Oxford University Press.
- De Jerphanion, G. (1925-1942). *Une Nouvelle Province de L'art Byzantin. Les Églises Rupertres de Cappadoce, I- IV*. Paris: Librairie Orientalise Paul Geuthner.
- Dunn, M. (2000). *The Emergence of Monasticism From the Desert Fathers to the Early Middle Ages*. Oxford: Blackwell.
- Frankopan, P. (2009). Land and Power in the Middle and Later Period. J. Haldon (Ed.). *A Social History of Byzantium* (s. 112-143). Wiley-Blackwell.
- Grierson, P. (1991). Hyperpyron. A.P. Kazhdan ve A.M. Talbot (Eds.). *Oxford Dictionary of Byzantium* (s.964). Oxford: Oxford University Press.
- Haldon, J. (1993). Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current problems and Interpretations. *DOP*, 47, 83-149.
- Haldon, J. (2003). *Byzantium at War 600-1453*. Oxford: Osprey Publications.
- Jolivet Levy, C. (2001). *La Cappadoce Médiévale. Images et Spiritualité*. Paris: Editions du Zodiaque.
- Jolivet Levy, C. (2001). Images et espace culturel à Byzance: l'exemple de Karşı Kilise de Cappadoce (1212). *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident. Études comparées*. M. Kaplan (Ed.). Paris: Publications de la Sorbonne.
- Kalopissi-Verti, S. (2003). Church Inscriptions as Documents. Chrysobulls-Ecclesiastical Acts-Inventories-Donations-Wills. *Deltion Tis Christianikis*, 24, 79-88.
- Karamaoua, N., N. Peker ve T. Uyar (2012). Female Donors in Thirteenth- Century Wall Paintings in Cappadocia. L. Theis ve diğerleri (Ed.). *Female Founders in Byzantium and Beyond* (s. 231-243). Wien: Institut für Kunstgeschichte, Universität Wien.
- Kazhdan, A. ve A. Cutler (1991). Protospatharios. A.P. Kazhdan ve A.M. Talbot (Eds.). *Oxford Dictionary of Byzantium* (s.1748). Oxford: Oxford University Press.
- Kazhdan, A. ve M. Johnson (1991). Trapeza. A.P. Kazhdan ve A.M. Talbot (Eds.). *Oxford Dictionary of Byzantium* (s.2109). Oxford: Oxford University Press.
- Kazhdan, A. ve N.P. Sevcenko (1991). Stylite. A.P. Kazhdan ve A.M. Talbot (Eds.). *Oxford Dictionary of Byzantium* (s.1971). Oxford: Oxford University Press.
- Kazhdan, A. (1991). Kouropalates. A.P. Kazhdan ve A.M. Talbot (Eds.). *Oxford Dictionary of Byzantium* (s.1157). Oxford: Oxford University Press.
- Kazhdan, A. (1991). Kleisoura. A.P. Kazhdan ve A.M. Talbot (Eds.). *Oxford Dictionary of Byzantium* (s.1132). Oxford: Oxford University Press.
- Lafontaine-Dosogne, J. (1963). Nouvelles notes Cappadociennes. *Byzantion*, 33, 121-183.
- Meyendorff, J. (1973). *Byzantine Hesychasm Historical, Theological and Social Problems*. London: Variorum.
- Morris, R. (1985). Monasteries and their Patrons in the Tenth and Eleventh Centuries. *Byzantinische Forschungen*, 10, 185-231.
- Morris, R. (1995). *Monks and Laymen in Byzantium 843-1118*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Restle, M. (1967). *Byzantine Wall Painting in Asia Minor, I-III*. Shannon: Irish University Press.
- Rodley, L. (1985). *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schillbach, E. ve A. Kazhdan (1991). Modius. A.P. Kazhdan ve A.M. Talbot (Eds.). *Oxford Dictionary of Byzantium* (s.1388). Oxford: Oxford University Press.

- Sevcenko, N.P (1991). Phelonion. A.P. Kazhdan ve A.M. Talbot (Eds.). *Oxford Dictionary of Byzantium* (s.1646). Oxford: Oxford University Press.
- Shukurov, R. (2007). Yakuplar: Bizans Hizmetindeki Türk Soyu. A. Dietrich (Çev.). *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, s. 221-243.
- Shukurov, R. (2012). Harem Christianity: The Byzantine Identity of Seljuk Princes. A.C.S. Peacock ve S.N. Yıldız (Eds.). *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*. London.
- Smyrlis, K. (2000). The Management of Monastic Estates: The Evidence of the Typika. USA: *Dumbarton Oaks Colloquium*.
- Suzek, S. (2008). *The Decoration of the Cave Churches in Cappadocia under Seljuk Rule*. Yüksek Lisans Tezi, Notre Dame Üniversitesi, Indiana.
- Taft, R.F ve A.M. Talbot (1991). Liturgical Typikon and Monastic Typikon. A.P. Kazhdan ve A.M. Talbot (Eds.). *Oxford Dictionary of Byzantium* (s.2131-2132). Oxford: Oxford University Press.
- Tekinalp, V.M. (2006). Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Bizans Sanatı'nın İzleri ve Hristiyan Topluluğun Bu Oluşuma Katkısı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, 94-125.
- Temir, A. (1989). *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi (2. Bs).
- Teteriatnikov, N. (1996). *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*. Roma: Pontificia Institutio Orientale.
- Teteriatnikov, N. (1998). A Group of Early Churches of Cappadocia: Evidence of Dating. *Byzantine Vremennik*, 55 (2), 232-237.
- Thierry, N. ve M. Thierry (1963). *Nouvelles Eglises Rupestres de Cappadoce. Region du Hasan Dağı*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Thierry, N. ve M. Thierry (1965). Ayvalı Kilise ou Pigeonnier de Güllüdere Eglise Inédite de Cappadoce. *Cahiers Archéologiques*, 15, 97-154.
- Thierry, N. (1971). The Rock Churches. L. Giovannini (Ed.). *Arts of Cappadocia* (s. 129-171). Geneva: Nagel Publishers.
- Türker, A. (2008). *Güllüdere Vadisi'nde Bulunan Ayvalı Kilise ve Resim Programı*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Türker, A. (2011). *Space and Image: The Meaning of the Wall Paintings at the Hermitage of Ioannes*. Yüksek Lisans Tezi, Georgia Üniversitesi, USA.
- Vryonis, S. (1977). Another Note on the Inscription of the Church of St. George of Belisırma. *Byzantina*, 9, 11-22.
- Whittow, M. (1995). Rural Fortifications in Western Europe and Byzantium, Tenth to Twelfth Century. *Byzantinische Forschungen*, 21, 57-74.